

સત્ - અસત્ શબ્દોની ઉપનિષદોએ કરેલી વિચારણા

કોઈ પણ બાબતની અંતિમ જણકારી મેળવવા માટે 'વેદો' પાસે અવશ્ય જવું પડે છે. 'વેદ' એ સત્ય વિદ્યાઓ તેમજ રહસ્યોનો ખજાનો છે. વેદના સુપ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય કહે છે કે વેદો હિ નામ અશેષજ્ઞાનવિજ્ઞાનરાશિ : । ઇષ્ટપ્રાપ્ત્યનિષ્ટપરિહારયોરલૌકિકમુપાયં યો વેદયતે સ વેદઃ । (1) અર્થાત વેદો એ સંપૂર્ણ જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ભંડાર છે. ઇચ્છિતની પ્રાપ્તિ તેમજ અનિષ્ટને દૂર કરવાના અલૌકિક ઉપાયો વેદમાં કહેવામાં આવેલા છે. વેદનાં દૃષ્ટા ઋષિઓ પિંડબ્રહ્માંડના જ્ઞાતા હતાં. યાસ્કમુનિ કહે છે કે - સાક્ષાત્કૃતધર્માણઃઋષયો બભૂવઃ । (નિરુક્ત અ.૧) તેમણે બ્રહ્મતત્ત્વની અનુભૂતિ કરેલી હોવાથી એકવિજ્ઞાનેન સર્વવિજ્ઞાનં (2) એ શ્રુતિવાક્ય મુજબ બ્રહ્માંડના બધા જ રહસ્યો તેમને જ્ઞાત હતાં. શ્રી નર્મદાશંકર દે. મહેતાએ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ ચર્ચતા આરંભે જ લખ્યું છે કે - 'શ્રોતસંહિતાકાલ'માં તત્ત્વચિંતન ત્રણ પદાર્થોને સ્પર્શ કરતું હતું, ૧- અધિભૂત- એટલે પંચભૂતથી ઘડાયેલા વિશ્વ અથવા જગત સંબંધી, ૨- અધિદેવ- આ વિશ્વને આત્મા સાથે સંબંધ કરાવનાર ઈન્દ્રિયાદિ જ્ઞાનસાધન ઉપર ઉપકાર કરનાર અધિકારી દેવો સંબંધી અને ૩- અધ્યાત્મ - અનુભવ કરનાર આત્મા સંબંધી. ક્રમાનુસાર નાસદીય (10-129), વૈશ્વાનર (6-9) અને વાક્ (10-125) ઋગ્વેદનાં આ ત્રણેય સૂક્તોમાં ભારતીય તત્ત્વદર્શનના ત્રિવિધ વિચારો સ્પષ્ટપણે તારવી શકાય છે. (3)

વૈદિક સાહિત્ય કુલ ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદો. વેદમંત્રોનાં અતિદેશ ભાષ્યગ્રંથોરૂપે જ બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો અને ઉપનિષદોનું સર્જન થયેલું છે. ઉપનિષદોએ વેદ સાહિત્યનો અંતિમ ભાગ છે, વેદનો સાર, નિષ્કર્ષ કે નીચોડ ઉપનિષદોમાં છે, તેથી તેને "વેદાન્ત" કહે છે. (4) માત્ર ક્રમની દ્રષ્ટિએ જ નહિ પરંતુ તેમાં નિરૂપિત રહસ્યમય ચરમ કે પરમ જ્ઞાનને કારણે તેને "વેદાન્ત" કહ્યાં છે. (5)

પ્રસ્તુત લેખમાં નાસદાસીન્નો સદાસીત્....(ઋ.૧૦/૧૨૯/૧) નાસદીયસૂક્તનાં ન અસત્ આસીત્ ન સત્ આસીત્ શબ્દોની પ્રમુખ ઉપનિષદોમાં થયેલી વિચારણાને રજૂ કરવાનો નમ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

'વેદમંત્રો'નાં શબ્દોને સમજવા કઠિન છે, તેમ વેદધર્માતિદેશ રૂપ ઉપનિષદોને પણ સમજવા મુશ્કેલ છે. ન અસત્ આસીત્ ન સત્ આસીત્ એમ વેદ ભગવાન કહે છે. તો ઉપનિષદો કહે છે કે - સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ (છાં.ઉ.૬-૨-૧) હે સોમ્ય સૌપ્રથમ 'સત્' તત્ત્વ જ હતું, અસદ્વા ઇદમગ્ર આસીત્ । તતો વૈ સદજાયત । (તૈત્તિ.ઉ.૨-૭-૧) અથવા સૌપ્રથમ અસત્ તત્ત્વ જ હતું, તેમાંથી 'સત્'ની ઉત્પત્તિ થઈ. તો વળી છાન્દોગ્યોપનિષદ કહે છે કે - કથમસતઃ સજ્જાયેત (છાં.ઉ.૬-૨-૨)- 'અસત્' માંથી 'સત્' કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ? આમ વેદ અને ઉપનિષદ બન્ને ગૂઢ પરિભાષાનો પ્રયોગ કરીને સૃષ્ટિનાં આદિ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે, જેને સામાન્ય માણસ માટે સમજવું ઘણું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. સૃષ્ટિનાં આદિ તત્ત્વનું આવું પરસ્પર વિરોધી

નિરૂપણ ઉપનિષદોમાં થયું છે, તેથી તેની સાચી સમજ મેળવવી અતિ આવશ્યક છે. માટે વેદ અને ઉપનિષદ બન્નેને ધ્યાનમાં રાખીને આ બાબતને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ઋગ્વેદમાં પુરુષસૂક્ત (૧૦-૧૦), હિરણ્યગર્ભસૂક્ત (૧૦-૧૨૧) નાસદીયસૂક્ત (૧૦-૧૨૯) વગેરે જેવા દાર્શનિક સૂક્તો આવેલા છે. આ દાર્શનિક સૂક્તોમાં સૃષ્ટિનું આદિ કારણ કયુ 'તત્ત્વ' હતું તેનું અતિગૂઢ પરિભાષામાં નિરૂપણ થયું છે. અંહિયા માત્ર નાસદીયસૂક્ત (૧૦-૧૨૯)નાં ન અસત્ આસીત્ , ન સત્ આસીત્ શબ્દોને જ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સામાન્ય રીતે 'સત્' તત્ત્વ એટલે અસ્તિત્વ ધરાવનારું તત્ત્વ અને 'અસત્' એટલે અસ્તિત્વ નહિં ધરાવનારું તત્ત્વ, એવી સમજણ સર્વ સામાન્ય માણસોની હોય છે. દર્શનશાસ્ત્રોમાં પણ આ 'સત્' અને 'અસત્'ને આધારે જ જગત ઉત્પત્તિના - સત્કાર્યવાદ (સાંખ્યસાંખ્ય દર્શન) અસત્કાર્યવાદ (ન્યાય દર્શન) અનિર્વચનીયવાદ (વેદાન્ત દર્શન) વગેરે રજૂ થયેલા છે.

ન અસત્ આસીત્ , ન સત્ આસીત્ શબ્દો દ્વારા નાસદીયસૂક્ત (૧૦-૧૨૯)ના દૃષ્ટા ઋષિ પરમેષ્ઠી પ્રજાપતિએ વેદાન્ત દર્શનના જગત ઉત્પત્તિના અનિર્વચનીયવાદને જ રજૂ કર્યો છે. ભાષ્યકાર સાયણાચાર્ય કહે છે કે- નનુ નો સદિતિ પારમાર્થિકસત્ત્વસ્ય નિષેધઃ । - અર્થાત્ આ ઉક્તિ દ્વારા પારમાર્થિક સત્ તત્ત્વનો નિષેધ નથી સમજવાનો, પણ માયા રૂપ તત્ત્વનો સત્ ભાવ- હોવાપણું, એનો નિષેધ સમજવાનો છે. (૬) સાયણાચાર્ય સમજાવે છે કે - અત્યારે જે સૃષ્ટિ દેખાય છે, તેની ઉત્પત્તિ થતાં પૂર્વેની જે અવસ્થા (પ્રલયદશા) હશે એનું આ મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (મૂલ કારણ પરબ્રહ્મમાં જ્યારે આ અત્યારે દેખાતો (પશુ પર્વતાદિ રૂપ) પ્રપંચ લીન થઈને રહેલો હોય ત્યારે એને પ્રલય દશા કહે છે) આવી પ્રલયદશામાં રહેલા જગતનું જે કોઈ મૂલ કારણ હોય તે ' અસત્ ' (ન હોવાપણું, કોઈ પણ વસ્તુ કે તત્ત્વના અભાવની સ્થિતિ) ન હતું. કારણ કે એવા અસત્ રૂપ કારણમાંથી આ ભાવાત્મક (જેમાં પશુ-પર્વતાદિ નક્કર વસ્તુઓ છે તેવા) જગતની ઉત્પત્તિ થવી શક્ય નથી. (માટે સૃષ્ટિના આરંભે ' અસત્ ન હતું ' એમ કહ્યું છે.) એ જ પ્રમાણે આત્મતત્ત્વ - ચૈતન્ય તત્ત્વ જેવું 'સત્' (ભાવાત્મક) તત્ત્વ પણ ન હતું. (સૃષ્ટિના આરંભે ' અમુક તત્ત્વ હતું ' એમ સત્ તત્ત્વ રૂપે વર્ણવી શકાય એવું કશુંય પણ ન હતું) અત્યારના જગતમાં તો સત્ અને અસત્ એમ બન્ને પ્રકારના તત્ત્વો- સ્થિતિઓ જોવા મળે છે. જેમ કે, પશુ-પર્વતાદિ - સત્ તત્ત્વ છે, અને 'સસલાના શીંગડા' કે 'આકાશમાં પુષ્પ' આદિ પદાર્થો અસત્ તત્ત્વો છે. પરંતુ સૃષ્ટિના આરંભે - પ્રલયાવસ્થામાં તો અસત્ પણ ન હતું અને સત્ પણ ન હતું.

તો વેદધર્માતિદેશ રૂપ છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ કહે છે કે - સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ (છા.ઉ.-૬-૨-૧) હે સોમ્ય સૌપ્રથમ 'સત્' તત્ત્વ જ હતું. શ્વેતકેતુ- આરુણિ સંવાદમાં પિતા આરુણિ, પુત્ર શ્વેતકેતુને પ્રશ્ન પૂછે છે કે - ' એવું કયું તત્ત્વ છે કે જેને જાણી લેવાથી બધી વસ્તુઓનું જ્ઞાન થઈ જાય છે ? શ્વેતકેતુ આનો ઉત્તર આપી શકતો નથી, તેથી પિતા આરુણિ સૃષ્ટિનાં મૂળ તત્ત્વ અંગેના બે મતો રજૂ કરે છે. (૧) સૌપ્રથમ ' સત્ ' તત્ત્વ જ હતું. (૨) સૌપ્રથમ અસત્ તત્ત્વ જ હતું, તેમાંથી ' સત્ 'ની ઉત્પત્તિ થઈ. આરુણિએ અહીં સત્ તત્ત્વને જ મૂળ માન્યું છે.

' અસત્ ' માંથી ' સત્ ' થયું એ ઋગ્વેદના દાક્ષાયણી સૂક્તનો મત છે. તેમાં કહ્યું છે કે - દેવાનાં પૂર્વે યુગે અસતઃ સદજાયેત । (ઋ.૧૦- ૭૨-૩) આ મતનો શતપથ અને તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણે સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ છાન્દોગ્યે ' સત્ ' નાં સિક્કાંતને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

ખરું જોતાં શતપથમાં જેને ' અસત્ ' તત્ત્વ કહ્યું છે તે પ્રાણને માટે અને ' સત્ ' શબ્દ ભૂતો (પૃથિવ્યાદિ) ને માટે વાપર્યો છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિશે એક દૃષ્ટિ એ છે કે, આ સૃષ્ટિ પ્રાણમૂલક છે, પ્રાણમાંથી પ્રકટેલી છે. તો બીજી દૃષ્ટિએ આ વિશ્વ ભૂતમૂલક છે. અર્થાત્ ભૂતોમાંથી પ્રકટેલું છે. સમન્વયી દૃષ્ટિએ આ બન્ને મત બરાબર છે. કારણ કે પ્રાણ અથવા શક્તિમાંથી ભૂતો (પૃથિવ્યાદિ) ઉત્પન્ન થાય છે અને ભૂતોમાં આવ્યા વિના પ્રાણોની પણ સાર્થકતા નથી.

' અસત્ ' અને ' સત્ 'નો આ વિવાદ દાર્શનિક વિચારકોની વચ્ચે ચાલ્યા કરે છે પણ સૃષ્ટિરચનામાં તો આ વિવાદ રહેતો નથી, કારણ કે પ્રાણ અને ભૂતોના સમન્વયથી જ આ સૃષ્ટિ સંભવિત થયેલી છે. (7)

સૃષ્ટિને બે પક્ષ છે - એક જન્મ અને બીજો મૃત્યુ. જ્યારે વિશ્વનો જન્મ ન હતો, ત્યારે મૃત્યુ જ હતું. મૃત્યુને વૈદિકભાષામાં ' અશનાયા ' કહેવામાં આવે છે. અશનાયાથી વિપરીત અન્નસંભરણ (અન્નગ્રહણ) છે. આને જ મૃત્યુ અને જન્મ અથવા મૃત્યુ અને અમૃત કહે છે. (પ્રજાયૈ મૃત્યુવે ત્વત્ । (ઋ. ૧૦- ૭૨ -૯) અમૃત અને મૃત્યુના આ દ્વન્દ્વથી જ પ્રજાપતિએ વિશ્વની રચના કરી. આ બન્નેનું જ નામ અસત્ અને સત્ છે.(8)

' અસત્ ' અને 'સત્ 'ની મીમાંસા કરતી વખતે વેદો, બ્રાહ્મણગ્રંથો અને ઉપનિષદોમાં ' અસત્ 'ને પ્રાણાત્મક કહ્યું છે - પ્રાણા વાવ ઋષયઃ અસત્ । અને ' સત્ 'ને પાંચભૌતિક વિશ્વ કહેવામાં આવ્યું છે. (9)

' શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા' - ' અસત્ ' અને ' સત્ ' વિશે કહે છે કે -

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।

उभयोरपिदृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા- ૨-૧૬)

અર્થાત્ ' અસત્ ' નું અસ્તિત્વ નથી અને ' સત્ ' નો અભાવ (ન હોવા પણ) નથી. આ બન્નેના (સત્ - અસત્ ના) અંત (છેડાઓ)ને તત્ત્વદર્શિઓ વડે જોવાયા છે.

આ રીતે અસત્ અને સત્ ને સમજાવવાની રીત (પરિભાષા) વેદો, ઉપનિષદો અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની અલગ-અલગ જણાઈ આવે છે. વેદો અને ઉપનિષદોની પરિભાષા સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ છે. જેને ભાષ્યકારોની મદદ વગર સમજવી મુશ્કેલ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ની પ્રાસાદિક શૈલી સરળ અને સુબોધરૂપ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે કે - एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातःसुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुक् भवति । (કૈયટ કૃત - મહાભાષ્ય પ્રદીપ) - યથાર્થ સમજીને કરવામાં આવેલો સાચો શબ્દપ્રયોગ આ લોક અને પરલોકમાં પણ કામધેનુનું કામ કરે છે. (10) આ દ્રષ્ટિથી આ લેખમાં નિરૂપાયેલા સત્ અને અસત્ શબ્દોને વ્યક્તિ સમજીને આત્મસાત્ કરી લેશે તો, પરમ કલ્યાણને પ્રાપ્ત કરવામાં ચોક્કસ મદદગાર થઈ રહેશે.

પાદટીપ

- I. બૃહદ-અનુવાદક ચન્દ્રિકા-લેખક-ચક્રધર નૌટ્યાલ 'હંસ' શાસ્ત્રી, પ્રકાશક-મોતીલાલ બનારસીદાસ-દિલ્લી, વારાણસી મદ્રાસ, પુનર્મુદ્રણ દિલ્લી-1995, પૃ.૬૭૪.667.
- II. (2) 'બ્રહ્મસૂત્ર-શાંકરભાષ્યમ્'-સ્મૃતિપાદ-અનુવાદક-ડૉ.લક્ષ્મણ વી.જોષી, પાર્શ્વપ્રકાશન, અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ -૧૯૮૮, પૃ.૯૭.

- III. 'ऋग्वेदः' (दशमं मण्डलम्) (दशमा मंडलनां पसंदगीना सूक्तो) - सम्पादको- वसन्तकुमार म. ભટ્ટ, પ્રા. કે.વી. મહેતા-પ્રકાશક- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૨. પૃ. ૬૬૦.
- IV. 'બ્રહ્મસૂત્ર ચતુઃસૂત્રી' (શાંકરભાષ્ય- સહિત) ડૉ. લક્ષ્મણ વી. જોષી, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૭, પૃ.-૦૬.
- V. વેદાન્તે પરમમ્ ગુહ્યમ્ (શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્- ૬-૨૨)
- VI. 'ઋગ્વેદઃ' (દશમં મણ્ડલમ્)(દશમા મંડલનાં પસંદગીના સૂક્તો) - સમ્પાદકો- વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, પ્રા. કે.વી. મહેતા-પ્રકાશક- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૨. પૃ. ૬૮૭.
- VII. 'ઉપનિષદ્ - નવનીત' -હિંદી લેખક - પંડિત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ - અનુવાદક- શાસ્ત્રી જયનારાયણ ભટ્ટ - સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. ૩ જી આવૃત્તિ- ૧૯૮૭, પૃ. ૧૦૦,૧૦૧.
- VIII. તદેવ પૃ. ૧૨૦.
- IX. તદેવ પૃ. ૧૩૧.
- X. 'સંજ્ઞાપ્રકરણમ્' - સંપાદક - ડૉ.શાન્તિકુમાર એમ.પંડ્યા - પ્રકાશક - પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ,બીજી આવૃત્તિ - ૧૯૯૧, પૃ.- ૭.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

- I. 'ઉપનિષદ્- નવનીત' - હિંદી લેખક - પંડિત વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ - અનુવાદક- શાસ્ત્રી જયનારાયણ ભટ્ટ - સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. ૩ જી આવૃત્તિ- ૧૯૮૭.
- II. 'ઋગ્વેદઃ' (દશમં મણ્ડલમ્) (દશમા મંડલનાં પસંદગીના સૂક્તો) - સમ્પાદકો- વસન્તકુમાર મ. ભટ્ટ, પ્રા. કે.વી. મહેતા-પ્રકાશક- સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ-૧૯૯૨.
- III. 'છાન્દોગ્યોપનિષદ્' - સાનુવાદશાઠકરભાષ્યસહિત- ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર, સં. ૨૦૫૨, આઠવાં સંસ્કરણ ।
- IV. 'બૃહદ-અનુવાદક ચન્દ્રિકા'-લેખક-ચક્રધર નૌટ્યાલ 'હંસ' શાસ્ત્રી, પ્રકાશક-મોતીલાલ બનારસીદાસ-દિલ્લી, વારાણસી મદ્રાસ, પુનર્મુદ્રણ દિલ્લી-1995
- V. 'બૃહદારણ્યકોપનિષદ્' - ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર - સં - ૨૦૫૦ - છઠા સંસ્કરણ ।
- VI. 'બ્રહ્મસૂત્ર ચતુઃસૂત્રી' (શાંકરભાષ્ય- સહિત) ડૉ. લક્ષ્મણ વી. જોષી, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.દ્વિતીય આવૃત્તિ-૧૯૯૭
- VII. 'બ્રહ્મસૂત્ર-શાંકરભાષ્યમ્'-સ્મૃતિપાદ-અનુવાદક-ડૉ.લક્ષ્મણ વી.જોષી, પાર્શ્વ પ્રકાશન , અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ -૧૯૮૮
- VIII. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્- સાનુવાદ શાઠકરભાષ્યસહિત- પ્રકાશક- ગોવિન્દભવન કાર્યાલય, ગીતાપ્રેસ, ગોરખપુર. સં. ૨૦૫૫ પન્દ્રહવાં સંસ્કરણ.
- IX. 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા' - ગુજરાતી-ટીકાસહિત -ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, સં. ૨૦૫૦, પાંચવાં સંસ્કરણ ।
- X. 'સંજ્ઞાપ્રકરણમ્' - સંપાદક - ડૉ.શાન્તિકુમાર એમ.પંડ્યા - પ્રકાશક - પાર્શ્વ પ્રકાશન, અમદાવાદ,બીજી આવૃત્તિ - ૧૯૯૧.

પ્રા.મયારામ કે.પટેલ
સંસ્કૃત વિભાગ
સરકારી વિનયન કોલેજ
ગાંધીનગર

Copyright © 2012 - 2019 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat